

## Λογοτεχνικές αφηγήσεις της άφιξης των μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα

ΣΤΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΕΠΙΧΕΙΡΕΙΤΑΙ μια παρουσίαση των αφηγήσεων από τη μεσοπολεμική πεζογραφία του ερχομού των μικρασιατών Ελλήνων από τις εστίες τους στην Ελλάδα. Το υλικό που ενδεικτικά παρουσιάζεται<sup>1</sup> επιτρέπει την ανασύσταση αυτής της μετάβασης και στις τρεις φάσεις που τη συνθέτουν: στην αναχώρηση, στο ταξίδι και στην άφιξη σε ελληνικά λιμάνια και πόλεις. Η αφήγηση ολοκληρώνεται με τις εικόνες που παρουσιάζουν τους πρόσφυγες κατά τις πρώτες περιπλανήσεις τους στους δρόμους των ελληνικών πόλεων και κυρίως της πρωτεύουσας και στα καταλύματα που τους προορίστηκαν στην αρχή. Στόχος μας είναι να μελετηθεί η πρόσληψη, η απόδοση και η ιδεολογική χρήση της «Εισόδου» του μικρασιατικού και ποντιακού ελληνισμού στο ελληνικό κράτος

1. Τα έργα στα οποία αναφερόμαστε είναι: Α. Τραυλαντώνης, *Λεηλασία μιας ζωής*, (α' έκδ. 1935), Αθήνα, Μπάυρον, χ.χ., Θ. Δ. Πετσάλης, *Μαρία Πάρνη, Το σταυροδρόμι* (α' έκδ. 1934), Αθήνα, Εστία, 1983, Γ. Θεοδοκάς, *Αργώ* (α' έκδ. 1936), Αθήνα, Εστία, 1984, Τ. Σταύρου, *Οι πρώτες Ρίζες*, Αθήνα, Κύκλος, 1936, Π. Πρεβελάκης, *Το χρονικό μιας Πολιτείας* (1938), Αθήνα, Αετός, 1942, Γ. Θεοδοκάς, *Λεωνής* (α' έκδ. 1940), Αθήνα, Εστία, 1985, Η. Βενέζης, *Αιολική Γη* (α' έκδ. 1943), Αθήνα, Εστία, 1979, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά* (α' έκδ. 1945), Αθήνα, Αστήρ, 1980, Μ. Αξιώτη, *Εικοστός αιώνας* (α' έκδ. 1946), Αθήνα, Κέδρος, 1982, Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα* (α' έκδ. 1949), Αθήνα, Εστία, 1979, Γ. Δέλλιος, *Οικογένεια*, Θεσσαλονίκη, 1957, Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στο Γκρέκο*, Αθήνα, Ελ. Καζαντζάκη, 1961, Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας* (α' έκδ. 1962), Αθήνα, Χρόνος, χ.χ., Ν. Καζαντζάκης, *Οι αδελφοφάδες*, Αθήνα, Ελένη Καζαντζάκη, 1963, Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια* (α' έκδ. 1964), Αθήνα, Εστία, 1983.

από την πεζογραφία. Με άλλα λόγια, να μελετηθούν οι όροι της μεταγραφής της σχετικής εμπειρίας στη λογοτεχνία και, συνακόλουθα, ο λόγος που η τελευταία διαμορφώνει για το γεγονός.

Ως πεδίο αναζήτησης του θέματος επιλέχτηκε, όπως ήδη δηλώθηκε, η πεζογραφική παραγωγή των δημιουργών, οι οποίοι επιβίωσαν στις ιστορίες της ελληνικής λογοτεχνίας ως συγγραφείς του μεσοπολέμου, και κυρίως αυτών που το έργο τους συνδέεται με τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία. Κρίθηκε ενδιαφέρον να μελετηθεί το θέμα της άφιξης των προσφύγων στο έργο αυτών των πεζογράφων, διότι αφ' ενός ανήκουν στους αυτόπτες μάρτυρες του γεγονότος και αφ' ετέρου εγκαινιάζουν με το έργο τους μια καινούργια περίοδο στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας, έντονα διαφοροποιημένη από τις προγενέστερες και η οποία διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά της σε συνάρτηση, κατά μεγάλο μέρος, με τη νέα πραγματικότητα που δημιουργεί για την ελληνική κοινωνία το γεγονός της μικρασιατικής καταστροφής, της έλευσης των προσφύγων στην Ελλάδα και της χρεωκοπίας της Μεγάλης Ιδέας. Εξάλλου, στο μέτρο που η περίοδος αυτή διακρίνεται από μεγάλη ποικιλία απόψεων ατόμων και ομάδων, από ένα συνεχή διάλογο ανάμεσά τους, με σπουδαιότερο αυτόν ανάμεσα σε φιλελεύθερους και αριστερούς, από ιδεολογικές ζυμώσεις και αντιπαραθέσεις, θεωρήθηκε ακόμα πιο ενδιαφέρον να ανιχνευθούν τυχόν διαφοροποιήσεις στη διαπραγμάτευση του θέματος, στη χρήση του ανάλογα με το ιδεολογικό σύμπαν των δημιουργών.

Οι περισσότεροι εντάσσονται στη λεγόμενη «γενιά του Τριάντα»<sup>2</sup> —με όλες τις συμβάσεις που προϋποθέτει η γραμματολογική αυτή κατάταξη και οι οποίες δεν βρίσκουν θέση να συζητηθούν στο παρόν σημείωμα— ενώ οι υπόλοιποι είναι κι αυτοί λογοτέχνες που ωριμάζουν ανάμεσα στα 1930 και 1940 και διαλέγονται μαζί της. Τα έργα στα οποία αναφερόμα-

2. Γενικά για τη μεσοπολεμική πεζογραφία, βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Εισαγωγή», στο *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία, Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τ. Α', Αθήνα, Σοκόλη, 1993 και ειδικότερα για τη «Γενιά του Τριάντα», βλ. Mario Vitti, *Η γενιά του Τριάντα*, Αθήνα, Ερμής, 1989.



στε δεν συγγράφονται ή εκδίδονται όλα στο χρονικό διάστημα του μεσοπολέμου · κάποια από αυτά είναι μεταγενέστερα. Η μελέτη τους όμως, με επίγνωση των εμπλοκών που οι καινούργιες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες δημιουργούν, κρίνεται νόμιμη ως παρακολούθηση της συνέχειας του έργου και των προβληματισμών ανθρώπων που κυρίως διαμόρφωσαν τη θεώρησή τους απέναντι στη ζωή και την τέχνη τους κατά το διάστημα του μεσοπολέμου, όποτε κι αν πραγματοποιούν ή ολοκληρώνουν το έργο τους. Ανατρέξαμε επίσης και σε συγγραφείς που προηγούνται στις περιοδολογήσεις της λογοτεχνίας μας, όπως είναι η περίπτωση του Νίκου Καζαντζάκη και του Αντώνη Τραυλαντώνη.

Τα πεζογραφήματα στις σελίδες των οποίων εξιστορείται το γεγονός δεν έχουν πάντα αποκλειστικό θέμα την προσφυγιά. Από το σύνολο δηλαδή των αφηγημάτων των εν λόγω συγγραφέων συναντούμε αρκετά που, καθώς ζωντανεύουν τη μεσοπολεμική εποχή, καταγράφουν το γεγονός ως κορυφαίο και συγκλονιστικό για τις ατομικές και συλλογικές συνειδήσεις των προσώπων της αφήγησης και συνολικά της ελληνικής κοινωνίας, έστω και αν δεν ασχολούνται αποκλειστικά με τη μικρασιατική καταστροφή και την προσφυγιά.<sup>3</sup>

Μια πρώτη και γενική παρατήρηση που μπορεί να διατυπωθεί για το σύνολο των αφηγήσεων που μελετήσαμε είναι η εντυπωσιακή συνάφεια των αφηγηματικών μέσων των πεζογράφων που επιχειρούν να αναπαραστήσουν την άφιξη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διαφορές στις σημασίες που αποδίδουν στον πόλεμο, στην Καταστροφή και στην «Είσοδο» των προσφύγων —διαφορές που θα μπορούσαν να αναχθούν στις διαφορετικές ιδεολογικές τους αφετηρίες και πολιτικές ταυτότητες. Πάντως, επιδίωξη των περισσοτέρων συγγραφέων είναι να αναδειχτεί, με την κατασκευή μιας έντονα συγκινησιακής ατμόσφαιρας, το μέγεθος της

3. Τέτοια είναι: Α. Τραυλαντώνης, *Λεηλασία μιας ζωής*, Ν. Καζαντζάκης, *Αδελφοφάδες*, Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, Μ. Αξιώτη, *Εικοστός Αιώνας*, Γ. Δέλλιος, *Οικογένεια*, Γ. Θεοτοκά, *Αργώ κ.α.*

ατομικής και συλλογικής συμφοράς, της «εθνικής» καταστροφής και της κοινωνικής αναστάτωσης που σημαίνει το γεγονός και να καταγραφεί η βίωσή του από τους πρόσφυγες και από τους γηγενείς Έλληνες. Πρόκειται σχεδόν για τη μορφοποίηση ενός τεράστιου ψυχικού τραύματος κυρίως για τους παθόντες αλλά και για τους μάρτυρες.

Ο λόγος του αφηγητή μοιάζει να είναι ο λόγος ενός παρατηρητή, που εκφράζει την έντονη συγκίνησή του για το θέαμα που περιγράφει, που γίνεται συμμετοχος στα δρώμενα και στα αισθήματα των πρωταγωνιστών. Συχνά, ο συγγραφέας εκφράζει την αδυναμία του να το περιγράψει. «Ανιστόρητο» το συμβάν, «δεν έχει μετασταθεί»<sup>4</sup> η φράση δηλώνει το πρωτόγνωρο της εμπειρίας, αίσθηση που επανέρχεται συχνά, αποδίδοντας ανάμεσα στα άλλα και τη γενική έκπληξη για το μέγεθος και την έλλειψη προηγούμενου του συμβάντος.

Με άλλα λόγια, αποδίδουν το γεγονός διατυπώνοντας την αδυναμία τους να το αποδώσουν: «Για όσους είδαν τον ελληνικό κατακλυσμό του 1922, κάθε περιγραφή είναι περιττή. Για όσους δεν τον είδαν καμμία περιγραφή, όσο και αν είναι τεχνική και δυνατή, δε θάταν αρκετή να τους δώσει και την αμυδρότερη εικόνα»<sup>5</sup>

Τα σχετικά χωρία από τα έργα προσομοιάζουν με τη σύνθεση ενός τεράστιου πολυπρόσωπου πίνακα, που τα πολλαπλά του επίπεδα εξιστορούν ποικίλες στιγμές από το γεγονός σαν μικρές αντιπροσωπευτικές σκηνές που συγχρονικά ή διαδοχικά εξελίσσονται, φωτίζοντας τις σημασίες του γεγονότος.

Η αφήγηση του ταξιδιού και της άφιξης συναρθρώνεται κυρίως με την κατάδειξη του μεγέθους της ατομικής και συλλογικής συμφοράς, καθίσταται το μέτρο, γίνεται η πιο εύγλωττη εικόνα της ανατροπής και της απώλειας που υπέστησαν οι άνθρωποι αυτοί, της αταξίας στην οποία βρέθηκαν μετά την κατάλυση όλων των οικείων ισορροπιών και παραπέμπει στη διαδικασία μετάβασης από μια κοινωνική κατάσταση σε μια άλλη.

4. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

5. Α. Τραυλαντώνης, *Λεηλασία μιας ζωής*, ό.π., σ. 143.



Οι πρόσφυγες κατά το ταξίδι και την άφιξη θα μπορούσαν σχεδόν να αναχθούν σε αρχέτυπα της ανατροπής και της απώλειας. Γίνονται εναργέστατα εικόνες του ανθρώπου που έχει κατάφωρα «πληγεί από τη μοίρα», που «εξ ευτυχίας εις δυστυχίαν εξέπεσεν», και ειδικότερα εικονογραφούν με τρόπο απτό τη σημασία του να είσαι πρόσφυγας. Η εικόνα του μετανάστη<sup>6</sup> από τη Μικρά Ασία, έτσι όπως καταστάθηκε ως τέτοιος (υποχρεωτικός εκπατρισμός), αναδεικνύει, δηλαδή, με τρόπο σχεδόν μετωνυμικό, τη σημασία της προσφυγιάς, δηλαδή της κατάστασης στην οποία περιέρχεται ο άνθρωπος με την ανατροπή της «κανονικής» κοινωνικής ζωής του.

Πρόκειται για τις στιγμές κατά τις οποίες οι μετακινούμενοι παρουσιάζονται ως να έχουν μοναδικό, και αδιαφοροποίητα μεταξύ τους, προσδιοριστικό στοιχείο την απώλεια —αυτό άλλωστε που θα καταστεί το πρώτο και καθοριστικό γνώρισμα της νέας τους ταυτότητας, του πρόσφυγα, όπως θα τους ονομάσουν οι άλλοι και, ταυτόχρονα, και οι ίδιοι τον εαυτό τους. Η εγκατάλειψη ενός συγκεκριμένου τόπου έχει προκαλέσει την αναστάτωση έως και τη διάλυση της προηγούμενης κοινωνικής ταυτότητας· η εγκατάσταση σε έναν καινούργιο τόπο, (μια ιδιαίτερη δηλαδή σχέση μαζί του), είναι αυτή που θα επιτρέψει την αναδιοργάνωση μιας νέας κοινωνικής ταυτότητας, που θα αναφέρεται με επιμονή στην παλιά και που θα σημαίνεται από την ίδια τη λέξη «πρόσφυγας» ή «Μικρασιάτης».

Γι αυτό, οι λογοτεχνικές περιγραφές του ταξιδιού και της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα, πέρα από τον τραγικό χαρακτήρα τους, έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς προσκομίζουν στοιχεία που σχετίζονται με τον προσδιορισμό, σε μεγάλο βαθμό, της μετέπειτα συγκρότησης της κοινωνικής ταυτότητας αυτού του νέου σώματος (Μικρασιάτες πρόσφυγες). Ταυτόχρονα, αναπόφευκτα, μέσα από τον καθορισμό της προσφυγικής ταυτότητας, έχουμε και επανακαθορισμό της ντόπιας, αυτής του Ελλα-

6. Ο όρος μετανάστης είναι σύμφωνος με την ορολογία του κειμένου της Συνθήκης της Ανταλλαγής. Βλ. και Β. Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», στο *Μικρασιατική καταστροφή και ελληνική κοινωνία*, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 9(1992), σσ. 63-69, όπου παρατίθενται αποσπάσματα από τα άρθρα της συνθήκης.



δίτη, η οποία κι αυτή επαναπροσδιορίζεται με τρόπο ουσιαστικό κατά τη συνάντηση με το νεοαφιχθέντα πρόσφυγα.

Όλη αυτή η φάση, από τη φυγή ως την εγκατάσταση, αποδίδεται από την πεζογραφία ως να είναι για τους πρόσφυγες μια διακοπή του χρόνου, μια εκκρεμής στιγμή, η μετάβαση από το ένα στο άλλο, η κεντρική διαδικασία που τους καθιστά πρόσφυγες. Από τη στιγμή της αναχώρησης από τις πατρίδες τους ως αυτή της άφιξής τους στην Ελλάδα, οι πρόσφυγες περιγράφονται με τρόπο που υλοποιεί την πρόθεση να τονιστεί ακριβώς αυτό το στοιχείο της μετάβασης από μια κατάσταση σε μια άλλη: από την πρότερη ευτυχισμένη και ομαλή κατάσταση του ανθρώπου που ζει και ευημερεί στον τόπο του και σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον, όπου οργανώνει την κοινωνική ζωή του και δημιουργεί τις σχέσεις του, στη μετέπειτα κατάσταση του πρόσφυγα, του ανθρώπου που βίαια εκπατρίζεται, μεταβαίνει σε ένα νέο τόπο, στερημένος όλων των στοιχείων που τον διέκριναν στο παρελθόν και, σε ένα διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον, απέναντι στους ντόπιους, που καθίστανται γι αυτόν οι νέοι «άλλοι», σχηματίζει τη νέα του ταυτότητα, αυτή του «πρόσφυγα».

Οι τρόποι με τους οποίους περιγράφεται από τη λογοτεχνία η πορεία των προσφύγων από την πατρίδα τους ως την Ελλάδα, τη νέα πατρίδα, αναδεικνύουν ένα «διάλειμμα» στη πορεία του κοινωνικού χρόνου αυτών των ανθρώπων. Αυτό τελειώνει μετά την άφιξη, αφού με την άφιξη συντελούνται συμβολικά αφ' ενός η συνειδητοποίηση της απώλειας και αφ' ετέρου η αναγνώρισή τους από τους «άλλους», τους γηγενείς Έλληνες, ως πρόσφυγες.

Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις εικόνες του ταξιδιού και ακόμα περισσότερο της άφιξης. Ο ξερριζωμός, η αναχώρηση των μικρασιατών από την πατρίδα τους, που κυρίως έχει αποδοθεί στη λογοτεχνία ως χρονικό βίαιου διωγμού και σφαγής από τους Τούρκους,<sup>7</sup> μας απασχολεί εδώ σε μια

7. Στοιχεία για το διωγμό, τις σφαγές και την αιχμαλωσία περιέχουν πολλά λογοτεχνικά αφηγήματα, κάποτε ως αποκλειστικό τους θέμα. Βλ. για παράδειγμα, Η. Βενέζη, *Νούμερο 31328*, Στρ. Δούκας, *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, Στ. Επιφανείου-Πετράκη, *Στρατής ο Αξαρχής*, Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα*, κ.ά.



άλλη εκδοχή του, μιας περισσότερο «ομαλής» αναχώρησης, που επιτρέπει στους μετακινούμενους να προετοιμαστούν και να αποχαιρετίσουν τον τόπο τους. Η επιλογή αυτή γίνεται προκειμένου να φωτιστεί πληρέστερα η θεματοποίηση της μετάβασης που προτείνεται στο παρόν σημείωμα.

### 1. Η Αναχώρηση

Αποχωρισμός είναι η διαδικασία όπου το άτομο αποσπάται από όλα εκείνα που έως τότε συνέθεταν την καθημερινότητά του και σε αναφορά προς τα οποία συγκροτούνταν η ταυτότητά του· δηλαδή το χώρο, τα αντικείμενα, τους ανθρώπους, τους «δικούς» και τους «άλλους». Πρόκειται για τη φάση της Αναχώρησης, όπου οι άνθρωποι αυτοί εγκαταλείπουν για πάντα τα στοιχεία που συνιστούσαν την κοινωνική τους οριοθέτηση.

Μια χαρακτηριστική λογοτεχνική απόδοση της αναχώρησης βρίσκουμε στις *Αδελφοφάδες* του Ν. Καζαντζάκη.<sup>8</sup> Οι κάτοικοι ενός μικρού χωριού, ειδοποιημένοι να εγκαταλείψουν σε δέκα μέρες το χωριό τους, προετοιμάζονται να μετακινηθούν στην Ελλάδα. Συγκεντρώνουν όσα εκτιμούν ότι πρέπει και μπορούν να πάρουν μαζί τους, μαζεύουν εικόνες και κειμήλια, καίνε όσα αναγκάζονται να εγκαταλείψουν και αποχαιρετούν όλα όσα συνιστούν τον τόπο τους. Τα σπίτια, το χώμα, τους νεκρούς τους στο νεκροταφείο. Ο θρήνος που συνοδεύει αυτή τη διαδικασία, που θυμίζει μοιρολόι, παραπέμπει σε τελετές ενταφιασμού.

Κεντρικό στοιχείο της πατρίδας, της αίσθησης της τοπικότητας, είναι το χώμα, που συνοψίζει την αίσθηση της συνέχειας του ανθρώπου στο χώρο και στο χρόνο. Συμβολίζει τη σύνδεσή του με τον τόπο και όσα τον απαρτίζουν, καταδεικνύει συμβολικά την οργανική του ένταξη σ' ένα σύνολο. Συμβολίζει τέλος και το μόχθο του ανθρώπου, το χώρο και την κοινωνική οργάνωσή του. Έτσι, στην οριακή αυτή στιγμή, το χώμα λαμβάνει σημασίες που αναδεικνύουν την πολύπλευρη σχέση του ανθρώπου με τον τόπο του και την κοινότητα στην οποία ανήκει.

8. Ν. Καζαντζάκης, *Οι αδελφοφάδες*, ό.π., σσ. 14-20.

Σ'ένα άλλο απόσπασμα από την Αναφορά στον Γκρέκο,<sup>9</sup> ο Καζαντζάκης δίνει έμφαση στη μέριμνα της μετακινούμενης προς τη Ελλάδα κοινότητας να μεταφερθούν στα χέρια των γερόντων εικόνες, ευαγγέλια και άλλα συναφή αντικείμενα,<sup>10</sup> τα οποία θα αποκτήσουν ιδιαίτερη αξία από το γεγονός της απομάκρυνσης από την πατρίδα. Στη συνθήκη αυτή, ανάγονται σε «εφέστια σύμβολα», καθώς επενδύονται σε αυτά η συνοχή και η συνέχεια της κοινότητας. Στα αντικείμενα αυτά επενδύεται η ανάγκη να μη χάσουν οι μετακινούμενοι τις κοινωνικές τους αναφορές, την κοινωνική τους υπόσταση, ό,τι δηλαδή χάνουν. Αυτά εγγυώνται την ύπαρξη και διαίωνιση της κοινότητας· γύρω τους θα ανασυσταθεί αυτή, θα αποτελούν τα τεκμήρια της σύνδεσης, της συνέχειας με το παρελθόν. Ταυτόχρονα, όμως, τα αντικείμενα αυτά, με τις νέες σημασίες που τους αποδίδονται, αναπληρώνουν ακριβώς όλα εκείνα που οι άνθρωποι στερούνται κατά την εγκατάλειψη του τόπου τους.

Σ'αυτή τη φάση, λοιπόν, αποδίδεται η απώλεια μέσα από όλα αυτά (σπίτια, υπάρχοντα, χώμα, νεκροί πρόγονοι, σημεία όλα της συνέχειας και των σχέσεων ταυτότητας) από τα οποία αποχωρίζονται οι άνθρωποι κατά τη μετακίνηση από την εστία. Ακόμη, καταγγέλλονται οι υπαίτιοι: «Ανάθεμα στους αίτιους»,<sup>11</sup> που είναι «οι δυνατοί της γης»,<sup>12</sup> δηλαδή εκείνοι που αποφάσισαν για τη μετακίνηση των προσφύγων παρά και πέρα από τη θέλησή τους.<sup>13</sup> Περιγράφεται, δηλαδή, το αίσθημα της από-

9. Στο βιβλίο γίνεται αναφορά στον επαναπατρισμό Ελλήνων του Καυκάσου, που υπήρξε οργανωμένη κρατική προσπάθεια και όπου ο συγγραφέας μετείχε ως ανώτερος κρατικός υπάλληλος τα χρόνια 1918-1919.

10. Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, ό.π., σ. 513.

11. Ν. Καζαντζάκης, *Οι αδελφοφάδες*, ό.π., σ. 18.

12. *Αυτόθι*, σ. 14.

13. Πολύ συχνά στην πεζογραφία επανέρχεται η έκπληξη και η καταγγελία της πρακτικής, με την οποία πραγματοποιήθηκε η μαζική μετανάστευση, δηλαδή η Ανταλλαγή των πληθυσμών. Βλ. και Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων» ό.π., σσ. 63-69. Έχουμε εδώ ένα δείγμα του πώς «Η γενιά της εξόδου έμεινε με την πικρή αίσθηση ότι περιφρονήθηκε ως σύνολο ανθρώπινων υπάρξεων με βούληση και αξιοπρέπεια· ότι τα διεθνή και κρατικά κέντρα αποφάσεων προσδιόρισαν την τύχη τους ερήμην αυτών [...] (η Σ. της Α.) κρί-



λυτης αδυναμίας των «απλών ανθρώπων» να αποφασίζουν για τη ζωή τους, το αίσθημα ότι αποτελούν τα θύματα αποφάσεων στις οποίες δεν μετέχουν κατά κανένα τρόπο, εξελίξεων που αδυνατούν να προλάβουν ή να αναστρέψουν, ότι μεταβάλλονται σε άθυρμα της Ιστορίας.

Η αναχώρηση, παράλληλα, γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως τέλος αλλά και, ταυτόχρονα, ως μια καινούργια αρχή. Στο ίδιο απόσπασμα παράλληλα με το θρήνο για τον ξεριζωμό δίνονται και κάποιες εικόνες αισιοδοξίας που ευαγγελίζονται ένα μέλλον λιγότερο ζοφερό. Έτσι κι αλλιώς, ο παπα-Δαμιανός, κεφαλή τους, έχει ήδη αποφανθεί για να τους ενθαρρύνει:

Οι ρίζες μας δεν είναι μονάχα εδώ κάτω στη γης, πιάνουν και τον ουρανό και θρέφονται και γι αυτό η ράτσα μας είναι αθάνατη. Όρτσα, το λοιπόν, παιδιά, κουράγιο.<sup>14</sup>

Ο συγγραφέας αποδίδει τη διαδικασία αυτή τονίζοντας τόσο τη σοφία που συνεπάγεται η γνώση της ματαιιότητας, της αστάθειας των ανθρώπινων πραγμάτων, όσο και τη δύναμη της συνέχισης της ζωής σε πείσμα όλων των αντιξοοτήτων. Μάλιστα, οι πεζογράφοι συνδέουν συχνά τη δύναμη για επιβίωση με τις ιδιαίτερες αρετές που αποδίδουν στην «ελληνική φυλή», που εξασφαλίζει την ύπαρξή της και τη συνέχειά της στο μάκρος των αιώνων και σε πείσμα των αντιξοοτήτων και των επιβουλών των άλλων.<sup>15</sup> «Εξόριστος Ισραήλ», «σταυρωμένος Προμηθέας», η ελληνική

θηκε ως παραβίαση θεμελιώδους δικαιώματος του ανθρώπου: του δικαιώματος στη ριζωμένη στο πάτριο έδαφος οικογενειακή εστία (*droit à l'habitat*) και στο φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον του». Τενεκίδης, «Πρόλογος», στο *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, τ. Α', Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1980, σ. κγ'.

14. Ν. Καζαντζάκης, *Οι αδελφοφάδες*, ό.π., σ. 15.

15. Η πρόσληψη της περιπέτειας των προσφύγων από το Πόντο και τη Μικρασία κατά το 1922-23 ως μια νέας αντιξοότητας που δοκιμάζει την ελληνική φυλή, όπως τόσες άλλες στα χιλιάδες χρόνια της ύπαρξής της, και ως μιας νέας πρόκλησης επίδειξης της δύναμής της προς επιβίωση και διατήρηση της εθνικής της ακεραιότητας απαντάται και σε άλλους συγγραφείς του μεσοπολέμου. Βλ. και Στρ. Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, Αθήνα, Εστία, 1979.



φυλή ξαναζωντανεύει μέσα από τις στάχτες, προστατευόμενη των θεών της και εξασφαλίζει την ύπαρξή της.<sup>16</sup>

Αλλά στην πεζογραφία δεν συναντάμε μόνο εκείνους που φεύγουν. Υπάρχουν ακόμη εκείνοι, οι λίγοι, που μένουν. Στην Αιολική Γη του Η. Βενέζη, (όπου η αφήγηση τελειώνει με το διωγμό του 1914), έχουμε την περίπτωση ενός γέροντα που αρνείται να ακολουθήσει τους άλλους στην αναχώρηση. Μένει πίσω μόνος, αδιαφορώντας για τη ζωή και την τύχη του.<sup>17</sup> Η άρνησή του να φύγει ισοδυναμεί με την άρνηση και αδιαφορία του για την ευκαιρία να υπάρξει αλλού, από την αρχή, σε άλλο πλαίσιο. Δεν συμμετέχει δηλαδή στη διαδικασία της καινούργιας αρχής που η αναχώρηση σημαίνει επίσης.

Η ηλικία, ως καθοριστικός παράγοντας της επιτυχούς ένταξης στην καινούργια ζωή, θίγεται συχνά στα κείμενα που μελετήσαμε. Η ένταξη των ηλικιωμένων παρουσιάζεται ως ακατόρθωτη σε αντίθεση με αυτή των παιδιών. Οι γέροι «έχουν μείνει πίσω», είτε έχουν μετακινηθεί είτε όχι. Οι ηλικιωμένοι, που θεωρείται ότι ανήκουν στο περιθώριο της ζωής, φαίνεται σαν να μην έχουν το χρόνο και το δυναμικό να συστήσουν εκ νέου πατρίδα, να αποκτήσουν καινούργιες κοινωνικές αναφορές. Και αργότερα, όσες φορές τους συναντήσουμε ως αφηγηματικά πρόσωπα, ανάμεσα στους πρόσφυγες, φέρουν πάντα τη σφραγίδα του παρελθόντος, έχουν οριστικά και αμετάκλητα κλειστεί σε έναν κόσμο γεμάτο από τις εικόνες του παρελθόντος, αρνούνται και αδυνατούν να προσαρμοστούν, παρακολουθούν τον αγώνα των νεότερων να ριζώσουν, αποτελώνοντας για τη νέα κοινότητα φορέα της μνήμης της χαμένης πατρίδας.

Σ' ένα άλλο χωρίο από την Αναφορά στο Γκρέκο όπου παρουσιάζεται ήδη

16. Ειδικά για τον Καζαντζάκη, πρόκειται για στάση που θα έπρεπε να σχετιστεί και με έναν ιδιαίτερο διταλισμό καταγόμενο από τη θεωρία του Μπερζόν που επηρέασε τη σκέψη του. Βλ. και Αλέξη Ζήρα, Νίκος Καζαντζάκης, στο *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία*, τόμ. Δ', ό.π., σσ. 126-128. Για το ίδιο ζήτημα, βλ. και Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, *Η νεο-ρομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

17. Η. Βενέζης, *Αιολική Γη*, Αθήνα, Εστία, 1979, σσ. 304-305.



το ταξίδι προς την Ελλάδα, απεικονίζονται να ταξιδεύουν με τα μάτια στραμμένα πίσω ακόμα κι όταν τίποτα πια δεν διακρίνεται,<sup>18</sup> με την πρόθεση να δηλωθεί ότι η πλάτη τους μένει σταθερά στραμμένη στο καινούργιο και η ματιά στο παλιό. Οι γέροι μένουν οριστικά στην πρότερη κατάσταση ή, πιο σωστά, δεν ολοκληρώνουν ποτέ το ταξίδι προς το καινούργιο. Αν οι πρόσφυγες αποτελούν ένα περιθώριο, οι γέροντες ανάμεσά τους είναι «το περιθώριο του περιθωρίου».

Σε ό,τι αφορά στις εικόνες της αναχώρησης, ας σημειώσουμε και τον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται κι ο ξεριζωμός των Τούρκων του Ρεθύμνου, έτσι όπως αποτυπώνεται στο *Χρονικό μιας Πολιτείας* του Π. Πρεβελάκη.<sup>19</sup> Η ματιά είναι, βέβαια, του έλληνα μάρτυρα. Κεντρικό στοιχείο η ίδια απόγνωση του ανθρώπου που εγκαταλείπει ακούσια την εστία του. Αυτό που κυριαρχεί δεν είναι η ικανοποίηση για την αναχώρηση του τούρκικου στοιχείου. Κυριαρχεί η συμμετοχή στον πόνο του ανθρώπου που αναγκάζεται να αποχωριστεί την πατρίδα του. Και η πατρίδα παρουσιάζεται να μην είναι παρά ο τόπος που κάποιος ζει, έχει πεθαμένους προγόνους, το προϊόν του μόχθου του, τις προσδοκίες του, όπου εξελίσσεται μια καθημερινότητα με τα μικρά και τα μεγάλα της αιτήματα.<sup>20</sup> Η ανικανότητα να διαλέξουν από τα υπάρχοντά τους αυτά που πρέπει να πάρουν μαζί τους δείχνει τη έλλειψη νοήματος μιας τέτοιας ενέργειας. Δεν είναι τα αντικείμενα αλλά οι σημασίες τους που δεν γίνεται να μεταφερθούν, γιατί χάνονται έξω από το αρχικό τους πλαίσιο.

Έντονα καταγράφεται η έκπληξη των άλλων σ' αυτό το γεγονός. Και κάποτε ενώνεται το «σύθρηνο της Τουρκιάς που σηκώνονταν να φύγει και της προσφυγιάς που βογγούσε κι αυτή γιατί ξεσπιτώθηκε»,<sup>21</sup> για να καταδειχτεί ότι ο εκπατρισμός είναι μια κοινή μοίρα, το ίδιο αλγηνή και για τους δυο σύνοικους πληθυσμούς. Με ευαισθησία μνημονεύεται —από τις

18. Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στο Γκρέκο*, ό.π., σ. 518.

19. Π. Πρεβελάκης, *Το Χρονικό μιας Πολιτείας*, Αθήνα, Αετός, 1942, σσ. 86-91.

20. «Είτανε Τούρκοι που ότι είχανε τελειώσει το κονάκι τους και πάνω στην ώρα που σκόλαζαν οι χτιστάδες τους πρόφτασε το μαντάτο [...] είτανε άλλοι που εκείνον τον χρόνο περιμένανε τον πρώτο καρπό από τα δέντρα τους [...] είτανε εμπόροι που ότι είχανε παραλάβει τηνπραμάτεια της χρονιάς [...] Τέτοια όσα θες!» Αυτόθι, σ. 87-88.

21. Αυτόθι, σ. 88.



σπάνιες, αν και όχι μοναδική, φορές στην ελληνική πεζογραφία— και το αντίστοιχο δράμα των τούρκικων πληθυσμών που εγκατέλειψαν τις εστίες τους στον ελλαδικό χώρο. Και εδώ, έχουμε καταγγελία της απόφασης από τους «ισχυρούς»: «...ρωτούσες τον απατό σου σαν τι θεριά πρέπει νάναι εκείνοι που αστοχούνε τόσον πόνο του ανθρώπου και τι περιμένουνε να βγάλουνε απ' αυτόν...»<sup>22</sup>

Εντυπωσιακό είναι και το περιστατικό που διασώζει ο συγγραφέας για την καταστροφή που επέφεραν οι Τούρκοι φεύγοντας στα κτίριά τους («όλη η Τουρκιά χύμισε επάνω στην ξυλική των σπιτιών και ξεκρεμούσε τα παράθυρα, ξεγόφιαζε τις πόρτες, ξύλωνε τα πατώματα»)<sup>23</sup> και την πρόθεσή τους να πυρπολήσουν τα σπίτια τους, πράξη από την οποία τους σταμάτησαν έγκαιρα οι ντόπιοι και ειδικά οι έλληνες πρόσφυγες που αδημονούσαν με την έλευση του χειμώνα να κατοικήσουν τα τουρκικά σπίτια.

## 2. Το ταξίδι

Στα παραπάνω επιχειρήσαμε να δείξουμε ότι η Αναχώρηση είναι η διαδικασία του αποχωρισμού των προσφύγων από όσα συνιστούσαν τις κοινωνικές τους αναφορές. Ταυτόχρονα, όμως, η αναχώρηση είναι η διαδικασία εκείνη που τους εισάγει σε μια νέα φάση, στο Ταξίδι.

Από τη στιγμή της επιβίβασής τους στα πλοία ή κάποτε και στα τρένα ή ξεκινώντας τις μακρές πορείες, εισέρχονται σε φάση «περιθωρίου», κοινωνικής αχρονίας. Τώρα, προσδιορίζονται πλέον από την απώλεια, αυτό που, όπως αναφέραμε και στην αρχή, θα καταστεί στο εξής το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό αυτής της κοινωνικής ομάδας, όπως θα συγκροτηθεί στο νέο της πλαίσιο.

Κατά τις περιγραφές του ταξιδιού παρουσιάζονται αποσβολωμένοι, αλλοτριωμένοι στο μέγιστο βαθμό, μορφοποιούν το απόλυτο κενό. Αυτό αποδίδεται ως απεμπόληση στοιχειωδών γνωρισμάτων του ανθρώπου. Αποδίδεται έτσι εμφαντικά ότι ο άνθρωπος έξω από το κοινωνικό του περι-

22. *Αυτόθι*.

23. *Αυτόθι*, σ. 89.



βάλλον αλλοτριώνεται, σχεδόν δεν υφίσταται. Παρουσιάζονται εξουθενωμένοι, ανύπαρκτοι, συρρικνωμένοι μέσα σε μοναξιά και σιωπή: «...πιο πολύ βάραινε η σιωπή που σήκωναν τούτα τα καίκια».<sup>24</sup>

Κατά το ταξίδι δεν αναπαρίστανται να θρηγούν· έχουν θρηγήσει κατά τον αποχωρισμό και θα ξαναθρηγήσουν μετά την άφιξη. Θρήνησαν, δηλαδή, όταν έφευγαν και μάλιστα βίαια διωκόμενοι, όταν υφίσταντο την καταστροφή στο σώμα και στο έχειν τους, και θα θρηγήσουν πάλι κατά την ενσωμάτωσή τους στη νέα πατρίδα, όταν δηλαδή συνειδητοποιήσουν τις απώλειές τους, πράγμα που θα γίνει με τη άφιξή τους στην Ελλάδα, όπου εκείνα που θα βρουν θα καταστούν ακριβώς το μέτρο της απώλειας εκείνων που έχασαν. Τώρα, στο ταξίδι, στο μεταίχμιο, αφήνονται έξω από κάθε αυτενέργεια, μοιάζουν να μην έχουν κανένα αίσθημα. Ο χρόνος φαίνεται να σταματά. Ακίνητοι, άφωνοι, απόκοσμοι, μην μπορώντας να δώσουν τις πραγματικές σημασίες σε όσα γίνονται γύρω τους, οι πρόσφυγες μετατρέπονται σχεδόν σε εικόνα του θανάτου. Δεν μιλούν, δεν θρηγούν, δεν θυμούνται, δεν αγωνιούν, δεν αναρωτιούνται. Βρίσκονται στο περιθώριο του χρόνου, και κάθε κοινωνικής ταυτότητας. Ένα μεγάλο διάλειμμα, παρένθεση στην «κοινωνική ζωή», στο χρόνο και στην τάξη.

«... μια φαρμακωμένη μέρα...»,<sup>25</sup> «ένα συννεφιασμένο απόγεμα [...] (που) τα κύματα φούσκωναν μολυβιά χωρίς να σπάνε»,<sup>26</sup> παρουσιάζονται να ταξιδεύουν για τη Ελλάδα, μια μέρα που θυμίζει τις αποφράδες ημέρες των δημοτικών τραγουδιών που θρηγούν τις εθνικές απώλειες, όπως και άλλα θρηνητικά τραγούδια, όπου η φύση συμμετέχει στο πένθος των ανθρώπων,<sup>27</sup> ενώ το μαύρο σύννεφο παραπέμπει και στον καπνό της φωτιάς που πυρπόλησε τη Σμύρνη.

«Μαύρα θαλασσοπούλια, μαύρα καράβια»,<sup>28</sup> καράβια του πένθους, τους

24. Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 30.

25. *Αυτόθι*.

26. *Αυτόθι*.

27. Βλ. Νικ. Πολίτης, *Δημοτικά Τραγούδια*. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού (α' έκδ. 1914), Αθήναι, έκδ. Ιστορική Έρευνα, χ.χ.

28. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 340.



φέρνουν στην Ελλάδα. Το ταξίδι που κάνουν από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, ταξίδι θαλασσινό, ένα ταξίδι με πλοίο. Η επιλογή, που είναι κυρίαρχη για τους περισσότερους πεζογράφους, δεν έχει ίσως να κάμει μόνο με την ιστορική πραγματικότητα. Με πλοία και βάρκες πράγματι ήρθαν οι περισσότεροι Έλληνες από τα λιμάνια της Μικράς Ασίας κι αποβιβάστηκαν στα λιμάνια της Ελλάδας. Έχει να κάμει και με το διαδεδομένο συμβολισμό της θάλασσας, του θαλασσινού ταξιδιού και του καραβιού.

Το καράβι είναι το μέσο μετάβασης σε άλλο κόσμο, το μέσο του ανεπίστρεπτου και αναπότρεπτου ταξιδιού «πέρα». Η θάλασσα χωρίζει, διακόπτει το χώρο αλλά και το χρόνο των προσφύγων. Η ρήξη είναι οριστική.<sup>29</sup> Η θάλασσα όμως ενέχει ακόμα και το συμβολισμό της αναγέννησης, της δυναμικής της ζωής. Παραπέμπει επίσης σε μια κατάσταση αμφίσημη, αυτή της αβεβαιότητας, της αφιβολίας, της αναποφασιστικότητας και η οποία μπορεί να αποβεί καλή ή κακή. Από εδώ προκύπτει να γίνεται ταυτόχρονα εικόνα της ζωής και του θανάτου.<sup>30</sup> Η θάλασσα χωρίζει από το παρελθόν, αλλά ενώνει με το μέλλον. Ακόμη περισσότερο —ένας συσχετισμός που συχνά θα γίνει από τους πεζογράφους του μεσοπολέμου— θέλει να θυμίσει πως αυτό το ταξίδι στο Αιγαίο είναι η επιστροφή ενός άλλου θαλασσινού ταξιδιού που είχε γίνει πριν από χιλιάδες χρόνια, το ταξίδι των Ιώνων και των Αιολέων από τη μητρόπολη στη γη της Μικρασίας, τη γη της Ιωνίας και την Αιολική γη.<sup>31</sup>

[Η] στοιβαγμένη προσφυγιά κοιτάζει τη φωτιά που τρώει λαχταριστά ό,τι απόμεινε πίσω, τους καπνούς που θάψανε στη μαυρίλα τον κόσμο τους, τη ζωή τους, την τύλιξαν σε πηχτά μελανά πέπλα.<sup>32</sup>

Πάνω στα πλοία οι άνθρωποι ρίχνουν ένα τελευταίο βλέμμα προς τα πίσω,

29. Ι. Ν. Βασιλαράκης, «Επιλεγόμενα σε (παρα)μυθικές μεταπλάσεις του ξεριζωμού», *Η Λέξη*, αφιέρωμα, *Μνήμη Μικράς Ασίας*, τ. 112, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1992, σ. 817.

30. J. Chevalier, A. Cheerbant, *Dictionnaire des symboles*, Παρίσι, Editions Robert Laffont/Jupiter, 1982, σ. 623.

31. Βλ. και Στρ. Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π.

32. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 247.



αντικρίζουν τη φωτιά που καταστρέφει τη Σμύρνη και το μαύρο καπνό. Άλλη μια εικόνα της απόλυτης ρήξης με τ' αντίκρυ, το πίσω, το παρελθόν. Η φωτιά που δεν αφήνει τίποτα. Ο μαύρος καπνός και τ' «αποκαΐδια» που πλανώνται στον αέρα βεβαιώνουν την απόλυτη καταστροφή, το σβήσιμο κάθε ίχνους από το παρελθόν. Η Σμύρνη γίνεται ολόκληρη η Μικρασία· η πυρπόλησή της, δηλαδή η αποτέφρωση του παρελθόντος, συμβολίζει την αμετάκλητη απώλεια ολόκληρου του παλιού τους κόσμου.

Ο τρόπος που εικονίζονται να πραγματοποιούν το ταξίδι είναι ενδεικτικός μιας δράσης που δεν είναι συνάρτηση καμιάς βούλησης. Οι άνθρωποι μεταβάλλονται σε αντικείμενα, που φορτώνονται και ξεφορτώνονται αδιάφοροι αλλά και ανίκανοι να αντιδράσουν. Δεν φεύγουν από τη Μικρά Ασία· «Η Ανατολή ξερνούσε, ξερνούσε...»<sup>33</sup> και αδειάζει από τους ανθρώπους της. Πάνω στα πλοία που τους πάνε πρόσφυγες στην Ελλάδα, χάνουν μία μία τις ανθρώπινες ιδιότητες.<sup>34</sup> Ποτέ ο πρόσφυγας δεν εικονοποιεί εναργέστερα την οδύνη, την απώλεια, την έσχατη στέρησης, δεν πραγματοποιείται περισσότερο όσο τη στιγμή που βρίσκεται πάνω στο πλοίο που τον διέσωσε και την αμέσως επόμενη που αποδιβάζεται σε κάποιο ελληνικό λιμάνι, μπροστά στα έκπληκτα μάτια των ντόπιων. «Μια μάζα ανθρώπινη που δε σαλεύει πια παρά με το πλατύ, το βαθύ σάλεμα της θάλασσας»<sup>35</sup> είναι οι πρόσφυγες

33. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

34. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή ενός ξένου περιηγητή στο Ζ. Ντυαμέλ, «Εικόνες από την Ελλάδα», στο, Ζ. Ζενέ, Ζ. Κοκτώ, Α. Καμύ, Ζ. Π. Σάρτρ και άλλοι, *Σελίδες για την Ελλάδα του 20ου αιώνα. Κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών*, επιμ., Παν. Μουλλάς-Βάσω Μέντζου, Αθήνα, Ολκός, 1995, σ.72-78: Οι πρόσφυγες είναι «υποταγμένοι, βλοσυροί, βουβοί» (σ. 72) «κινούνται [...] σα μαλάκια» (σ. 72), «αξιοθρήνητοι όσο και τα ζώα» (σ. 72) που παρουσιάζονται πολύ πιο δραστήρια και αυτεξούσια από τον άνθρωπο. Η σύγκριση που γίνεται με τα ζώα που αποτελούν κι αυτά φορτίο του πλοίου είναι ενδεικτική. Αφ' ενός το ίδιο το γεγονός να συνταξιδεύουν άνθρωποι και ζώα και αφ' ετέρου το αποτέλεσμα της σύγκρισης. Εξεγείρονται τη στιγμή που ο άνθρωπος, καταλυτικά κουρασμένος, μένει απαθής σε ό, τι αφορά τη ζωή του (σσ. 72-73). «... αν μια νεότερη διαταγή τους έστελνε στην κόλαση δε θα έβγαζαν άχνα να παραπονεθούν» (σ. 72). Η παραίτηση του ανθρώπου, ασύμβατη με τη φύση του, γίνεται το μέτρο της απαθροποίησης του.

35. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 244.



πάνω στο πλοίο που τους μεταφέρει. Στερούνται ακόμα και τη βασική ιδιότητα του έμβιου όντος, την αυτοκινησία.

Οι συγγραφείς, μ' αυτόν τον τρόπο, δεν τους προσδίδουν φύλο, ηλικία, εξατομικευμένα χαρακτηριστικά, τονίζοντας έτσι ότι κατά τη μετάβαση οι άνθρωποι αυτοί απεμπολούν κάθε διάκριση. Όλοι τους αδιακρίτως παρουσιάζονται ως μάζα, η προσφυγιά: «παράξενο φορτίο»,<sup>36</sup> «πηχτό και πονεμένο αθροπολόι».<sup>37</sup>

Άντρες και γυναίκες, γέροι, παιδιά, γεροί και άρρωστοι, απ' όλες τις θέσεις, όλες τις κοινωνικές καταστάσεις, πλούσιοι, φτωχοί, πειναλέοι, αρχόντοι καλοντυμένοι και τιποτένιοι κουρελήδες, γνωστικοί και ανόητοι, σοφοί και αγράμματοι, ενάρετοι και κακούργοι, δειλοί και ατρόμητοι, ασεβείς και θεοφοβούμενοι, —όλοι, όλοι στην ίδια θάλασσα, στον ίδιο θάνατο.<sup>38</sup>

Μέσα στην απόλυτη ακινησία, ακαμψία, έλλειψη κάθε έκφρασης, καθίστανται εικόνες του ανθρώπου που έχει υποστεί το μέγιστο χτύπημα. «Ερείπια, κουρέλια, της ζωής αχνά απομεινάρια»<sup>39</sup> περιγράφονται οι πρόσφυγες που δεν αποβιβάζουν αλλά ξεφορτώνουν τα καράβια που τους έφεραν από τη Μικρασία. Οι λέξεις είναι χαρακτηριστικές. Ερείπιο, υπόλειμμα, το ίχνος που παραμένει από κάτι που καταστράφηκε, πληροφορεί για την πραγματικότητα αυτής της ύπαρξης στο παρελθόν, για τα χαμένα πλέον χαρακτηριστικά αυτών των αθρόπων «εκεί και τότε».

Και συνεχίζεται ένα ατέρμονο πήγαινε-έλα των καραβιών που φέρνει την προσφυγιά στην Ελλάδα. «Τ' αμπάρια άδειαζαν τη κοιλιά τους, ολοένα την άδειαζαν και ξανάφευγαν σα να τα κυνηγούσαν οι δαίμονες, για να πάρουν πάλι ό,τι προφτάσουν, κι απάνου στο παλιό ανθρωπολόι καινούργιο σωριαζόταν».<sup>40</sup> Τα καράβια ξεφορτώνουν συνεχώς το φορτίο τους: «Τι

36. Αυτόθι, ό.π., σ. 243.

37. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.

38. Α. Τραυλαντώνης, *Λεηλασία μιας ζωής*, ό.π., σ. 143.

39. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 245.

40. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.



ξεφορτώνουν, θεέ μου! Ξεφορτώνουν τη δυστυχία και την απελπισιά και την καταστροφή»,<sup>41</sup> τους πρόσφυγες.

### 3. Η Άφιξη

Η Άφιξη στα λιμάνια της Ελλάδας αποτελεί ως ένα βαθμό τη συνέχεια της εικόνας που αποδίδεται με τη μετακίνηση· κυρίως όμως είναι η στιγμή της συνάντησης του πρόσφυγα με τον «άλλον». Κατ'αυτήν τη φάση, οι «άλλοι», οι ντόπιοι Έλληνες, θα τους αναγνωρίσουν, θα τους ονομάσουν πρόσφυγες. Μέσα από τις αντιδράσεις αυτών των «άλλων» γίνεται αντιληπτή η νέα κατάσταση. Οι ίδιοι εξακολουθούν να υπάρχουν σε κατάσταση περιθωρίου που τεκμαίρεται από την περιέργεια, την απώθηση ή την ελεήμονα διάθεση των ντόπιων. Η περιθωριοποίηση αυτή θα αποτελέσει το βασικό όρο της ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία, της ενσωμάτωσής τους στο ελληνικό κράτος. Εδώ, οι νεοαφιχθέντες έλληνες από τη Μικρασία θα γίνουν «οι πρόσφυγες». Ως τέτοιοι, θα ενταχθούν στη νέα πατρίδα. Και ως τέτοιοι θα αναγνωριστούν ήδη από την αποδίδοσή τους από τα πλοία από τους ντόπιους, κατά την πρώτη εκείνη συνάντηση, λαμβάνοντας τα γνωρίσματα της προσφυγιάς, που αποκτούν το νόημά τους όλα καθώς τονίζουν την ετερότητά τους, τη διαφορά τους από τους «άλλους», τους γηγενείς. Είναι ακριβώς η φάση που οι ξεριζωμένοι μικρασιάτες θα αλλάξουν, θα γίνουν από Έλληνες στη Μικρά Ασία πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία.<sup>42</sup>

Ταυτόχρονα, η άφιξή τους αλλάζει και τη φυσιογνωμία της χώρας:

41. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 245.

42. «Μας ήθελαν πρόσφυγες, δηλαδή ζητιάνους. Δεν μας έλεγαν έτσι γιατί είχαμε προσ-φύγει, καταφύγει στη Ελλάδα. Πόση ντροπή νιώθαμε! Δεν μας έλεγαν ας πούμε οι “διωγμένοι” ή οι “Μικρασιάτες”. Είπε κανείς τους Κύπριους που ήρθαν στην Ελλάδα μετά την τουρκική κατοχή πρόσφυγες; Όχι, βέβαια, το “Κύπριοι” ήταν αρκετό. Και γιατί το “Μικρασιάτες” δεν ήταν αρκετό να δηλώσει τη δική μας κατάσταση; Μας έλεγαν πρόσφυγες για να χαρακτηρίσουν την ένδειά μας» (μαρτυρία Φ. Μαστιχιάδη). Στο Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994.



«Μαυρολόγησαν τα νησιά, τα περιγιάλια, οι δρόμοι, οι κάμποι, οι πολιτείες». <sup>43</sup> Και αλλού: «Το τοπίο της Δροσοπηγής αφανίστηκε. Το σωστό θα ήταν να πει κανείς πως το τοπίο της Δροσοπηγής εσάπισε! Έχεις την αίσθηση πως ό,τι κι αν αγγίξεις θα είναι γλιστερό σαν σάλια από σαλιγγάρια, και πως όλα μυρίζουνε σα σπηλιά που ζούνε νυχτερίδες.» <sup>44</sup>

Ο Κορνάρος, από όπου και το δεύτερο απόσπασμα, δίνει έμφαση στη σωματική τους κακουχία. Η αρρώστεια, οι τραυματισμοί και η σωματική κακοπάθεια των προσφύγων τούς κάνει μια τεράστια ανοιχτή πληγή. <sup>45</sup> Η ωμότητα στην απόδοση των πληγών, των επιδρομών της ψείρας πάνω στα σώματα, της αρρώστιας και της κακουχίας των προσφύγων έχουν αποτέλεσμα σοκαριστικό. Οι πρόσφυγες, περισσότερο, «τ' απομεινάρια από το δείπνο του πολέμου», για το συγκεκριμένο συγγραφέα, γίνονται η αφορμή να καταγγείλει τον παραλογισμό του πολέμου, παρουσιάζοντας τα θύματά του ως μια ανοιχτή ανυπόφορη πληγή. Για τον Κορνάρο, και σ' αυτό διαφοροποιείται από τους άλλους ομοτέχνους του, στις σκληρές αυτές της άφιξης των προσφύγων, κυριαρχεί η καταδίκη του πολέμου και της βαρβαρότητάς του.

Και σε άλλους συγγραφείς βρίσκουμε την απόδοση του πρόσφυγα μέσα από την περιγραφή ενός πάσχοντος σώματος ενδεδυμένου με άθλια κουρέλια. Το άρρωστο και πληγωμένο σώμα του πρόσφυγα φαίνεται να αποδίδει στην πεζογραφία του μεσοπολέμου την «κοινωνική του μειονεξία», γίνεται σύμβολο της νέας του ταυτότητας. Η σημασία της κατάστασής του θα συγκροτηθεί και μέσα από την εικόνα του σώματός του. Το πρόσωπο, η έκφραση, η κίνηση, και τα ρούχα, γίνονται εύγλωττα σημεία της προσφυγιάς, δηλαδή της ένδειας και της γενικότερης στέρησης.

Η εικόνα της άφιξης συμπληρώνεται κι από την παρουσίαση των προσφύγων στους δρόμους των πόλεων, κυρίως της Αθήνας. Μέσα από την αναπαράσταση των προσφύγων στην πρωτεύουσα, το θέμα ιστοριοποιεί-

43. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

44. Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 140.

45. Αυτόθι.



ται περισσότερο καθώς η πεζογραφία αποδίδει τους κραδασμούς, την αναστάτωση, την αμηχανία, τη σύγχυση που επικρατεί την επομένη της Καταστροφής, όταν οι χιλιάδες των προσφύγων συρρέουν κατά κύματα στην Ελλάδα. Η ανθρώπινη δυστυχία περιφέρεται στους δρόμους της πόλης, που χάνει το χαρακτήρα της από το αταίριαστο πλήθος, ξεσκεπάζοντας τις αντιφάσεις της. Τα «ράκη» που δεν κρύβονται, αλλά αλλοιώνουν την εικόνα της πόλης. Οι άνθρωποι, χαμένοι στο δράμα τους, γίνονται θέαμα άλλων ανθρώπων, που τους παρακολουθούν με οίκτο αλλά κυρίως με περιέργεια. Θέαμα, που η σημασία του και η τραγικότητά του ξεφεύγει από την κατανόηση των θεατών. Η πεζογραφία «συναντά» την ιστορία σ' αυτές τις εικόνες που περιγράφουν την περιφορά του εξαθλιωμένου προσφυγικού πληθυσμού, τις συνθήκες της πρώτης τους στέγασης, τις αλλαγές στο αστικό τοπίο από την επίταξη των δημόσιων κτιρίων και τους πρόχειρους καταυλισμούς, που προκαλούν την έκπληξη και τη δυσφορία των ντόπιων, τις πρωτοβουλίες των φιλανθρωπικών οργανώσεων, τις αντιδράσεις προσφύγων και ντόπιων κατά την πρώτη αυτή συνάντησή τους, την κοινωνική αναστάτωση και τους επικρεμάμενους φόβους ενδεχόμενων κοινωνικών αναταραχών, την αγανάκτηση και των μεν και των δε για τη νέα πραγματικότητα.

Οι εικόνες της πρωτεύουσας, που κυρίως απαθανατίζονται, γίνονται εικόνες του «χάους» που χαρακτηρίζει την ελληνική πραγματικότητα σε κείνη την περίοδο: «Είταν ένα χάος, ένα άρρυθμο ανακάτωμα των πάντων, μια τρελλή έξαψη μες στη σκόνη και το φως».<sup>46</sup> Η πρωτεύουσα έχει γεμίσει κόσμο, τον κόσμο της «νέας Ελλάδας», στην ειρωνική του αντιστροφή: «Πλήθος ανάκατο, κόσμος απ' όλες τις μεριές του Ελληνισμού, παλαιοελλαδίτες και προσφυγιά, όλη η ναυαγισμένη Ανατολή σέρνεται στους δρόμους πανάθλια κουρελιασμένη».<sup>47</sup>

Οι πρόσφυγες παρουσιάζονται να σέρνονται περισσότερο παρά να περπατούν τις πρώτες μέρες στους δρόμους της πόλης, περιπλανώμενοι σ' ένα άξενο περι-

46. Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ. 167.

47. Θ. Δ. Πετσάλης, *Μαρία Πάρνη*, *Το Σταυροδρόμι*, ό.π., σ. 200.



βάλλον, δίχως σκοπό, σαστισμένοι από το πλήγμα και την κατάκλυση από τις καινούργιες εικόνες. Εμφαντικά προβάλλεται η διαφορά τους από τους άλλους ανθρώπους, στο ύφος, στα ρούχα, στην κίνηση, αναδεικνύοντας με όλους τους τρόπους την ανοικειότητα που τους προκαλεί το νέο περιβάλλον.

Η αφήγηση θυμίζει την κίνηση κινηματογραφικού φακού. Ο «φακός» περιφέρεται από το λιμάνι του Πειραιά στις γειτονιές της Αθήνας:

[Στον Πειραιά] οι προκυμαίες γεμάτες κόσμο που φαίνονταν καθισμένος εκεί σα στο σπίτι του. Οι αποθήκες ένα γύρω ξεχειλούσαν από δέματα, μπόγους, παιδιά, γέρους. Ανάκατα. κάτι πρόχειρες παράγκες από σανίδι είχαν μέσα οικογένειες ολόκληρες. Γυναίκες με ρούχα και παπούτσια αντρικά ζητιάνευαν. Παιδιά φορούσαν όλων των ειδών τα ντυσίματα εκτός από παιδιάτικα. Άντρες κουκουλωμένοι απ' το κεφάλι με κουρέλια. Ένας κόσμος αλλοιώτικος. Πλήθος άνθρωποι που πηγαίνανε σα ζαλισμένοι, σα ναρκωμένοι από κακό βότανο.<sup>48</sup>

Ο «φακός» εστιάζει σε μεμονωμένα πρόσωπα, φωτίζοντας ατομικά δράματα που ανάγονται σε αντιπροσωπευτικές εκφράσεις της συλλογικής συμφοράς και απώλειας: «Κατάχαμα, σε μια κουρελιασμένη κουβέρτα, ένας γέρος βογγούσε· το αγγόνι καθόταν στο πλάι του· έν' αγόρι ίσαμε τεσσάρω χρονώ, ένα πεινασμένο παιδί που του ζητούσε ψωμί —όλο κι όλο αυτό ξεγλίτωσε από μια ευτυχισμένη φαμίλια. Μια γυναίκα παραπέρα δερνόταν· ήταν ξεστηθιασμένη κι αλλοσούσουμη, με τα χέρια πρησμένα, με τα μάτια φουσκωμένα γεμάτα δάκρυα, κι άλλο δεν έκανε από το να χτυπιέται σα νάταν όλη μια θύμιση πονεμένη, ολότελα μοναχή μέσα σε κείνη την ανθρωποσύναξη». Παρακάτω, «ένα κοριτσάκι έπλερο ακόμα, προστάτευε τα ορφανά του αδέρφια, τα μικρότερα· μπορούσε και να τους τραγουδεί κι' ήταν το τραγούδι του μοιρολόγι κ' ήταν η φωνή του βραχνή και ραγισμένη-μια ραγισματιά ήταν όλο το κοριτσάκι, ένα ξεφτίδι ζωντανής σάρκας, ένα τίποτε».<sup>49</sup>

Το παιδικό πρόσωπο, πλήρως ασύμβατο προς τη συνήθη εικονοπλασία

48. Τ. Σταύρου, *Οι πρώτες ρίζες*, ό.π., σσ. 15-16.

49. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 154.



του παιδιού, χωρίς χαρά, αφέλεια, παιχνίδι, γερασμένο, με νέους αταίριαστους για την ηλικία του ρόλους, «έπλερο» και μαζί «ξεφτίδι ζωντανής σάρκας», τραγουδώντας παιδικά τραγούδια που όμως θυμίζουν μοιρολόγι, αποτελεί μια δραστική εικόνα της ανατροπής της τάξης.

Άκουγες και φωνάζανε: «Έχασα την Ευρύκλεια!» κι άλλος εδιηγιόντανε πώς επήρε το ρούχο κι άφησε το παιδί. Κι όλοι εβαστούσανε παιδιά κι ένα μπόγο κουρέλια. Πού και πού ήτανε κανείς που δε βάσταγε τίποτα. Κι ήτανε μια γυναίκα που μέρα-νύχτα εφώναζε: «Οχού, τα καστρουλάκια μου, που τ' άφησα στο ράφι τριμμένα!» Κι αυτή, λέει, ήτανε απ' αλλού, απ' τα μέρη του Καυκάσου, κι άμα σάλεψε ο νους της, την πετάξανε μες σ' ένα ρέμα με σκουπίδια, κι άμα τα τελείωσε όλα, και δεν είχε πια τίποτα να φάει, έπεσε ανάσκελα κι επέθανε.<sup>50</sup>

Στο όριο της παραφροσύνης, οι πρόσφυγες διαλαλούν την προσωπική τους ιστορία, προσπαθούν να αφηγηθούν τη φοβερή περιπέτεια. Η τρέλα υπήρξε η μοίρα πολλών που δεν άντεξαν το μέγεθος αυτού που υπέστησαν. Είναι εκείνοι που έμειναν οριστικά στο «περιθώριο». Θα μπορούσε κανείς να πει ότι είναι αυτοί που δεν μπόρεσαν να διαβούν επιτυχώς το δρόμο προς τη νέα ταυτότητα.

Μια βρόμικη σάρκα χωρίς μορφή, που κολυμπούσε σε μιαν απίστευτη χλαπαταγή, σα να μην υπήρχε πράγμα που να μην ούρλιαζε, που να μη βλαστημούσε, που να μη βογγούσε, που να μην έσπρωχνε.<sup>51</sup>

Η περιγραφή περνά από τη θανάσιμη σιωπή του ταξιδιού στη «χλαπαταγή» της άφιξης. Η εικόνα αποκτά ήχο, που είναι ουρλιαχτό και βογγητό, λόγος ασυνάρτητος, καθώς ο άνθρωπος αρχίζει να ανακτά τη μνήμη του, την ανάμνηση της φρίκης που δοκίμασε, την ικανότητά του προς θρήνο για τη συμφορά του.

«Μοναξιά πολλή μοναξιά».<sup>52</sup> Ο καθένας με τον εαυτό του, μετράει την προσωπική του απώλεια, απομόνωση που γίνεται τραγικότερη, καθώς

50. Μ. Αξιώτη, *Εικοστός Αιώνας*, ό.π., σ. 17.

51. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.

52. *Αυτόθι*.



προβάλλεται μέσα σε μια πολυπληθή σκηνή. Ίσως παραπέμπει και στις απώλειες που είχαν σε δικούς τους ανθρώπους, στο ξεκλήρισμα των οικογενειών. Ακόμα, τονίζει την ανοικειότητα, το αίσθημα του ξένου που έχουν στην Ελλάδα.

Στέκουν στις γωνιές, καθίζουν ανακούρκουδα στα πεζούλια με τη ράχη στον τοίχο ή σ' ένα κατώφλι, όπου βρουν ή απλώνουν χάμω ένα χαλί, ένα χαλάκι και ξαπλώνουν λίγο, κλείνουν τα ρουφηγμένα μάτια τους. Όλοι γυρεύουν κάπου να σταθούν, να σταθούν επιτέλους, να πάρουν μια ανάσα. Δε βαστάνε άλλο, άλλο πια δεν μπορούν, φτάνει πια τούτο το μαρτύριο, φτάνει, απόκान, δεν το βαστάνε, φτάνει, φτάνει!<sup>53</sup>

Άνθρωποι στα όρια της αντοχής, προσπαθούν να πετύχουν λίγη ανάπαυση, εκθέτοντας τη δυστυχία τους παντού. Μοναδικό τους αίτημα ρητό ή άρρητο είναι να ξεκουραστούν, «να βρουνε μια γωνιά να κουρνιάσουν».<sup>54</sup> Έκφραση δανεισμένη από το λόγο για τα ζώα. Η αδυναμία τους γειτνιάζει με αυτή του αδύναμου ζώου. Ακουμπισμένοι κάπου, θα ανακτήσουν τους εαυτούς τους, για να θυμηθούν, να συνειδητοποιήσουν, να θρηνησουν. Η ιδιότητα του πρόσφυγα αρχίζει να αποκτά τη σημασία της.

Αποζητούσε το τίποτα: ένα κομμάτι ψωμί, ένα κομμάτι πανί, για να ντύσει τη γύμνια του, ένα κομμάτι σκεπή, για ν' αναπάψει το κουρασμένο κορμί του και να μπορέσει να κλάψει, να θρηνησει τον εαυτό του, τους άλλους, το έχει του, το όνειρό του που έσβησε πέρα και μακριά.<sup>55</sup>

Δεν λείπουν και οι αναφορές στο πρόβλημα που αποτέλεσε η ανάγκη να στεγαστούν προσωρινά οι νεοαφιχθέντες. Για ένα πρώτο διάστημα, οι πρόσφυγες στεγάστηκαν οπουδήποτε μπορούσε να βρεθεί διαθέσιμος χώρος και συχνά έμειναν στους δρόμους.<sup>56</sup>

53. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σσ. 248-249.

54. *Αυτόθι*, σ. 248.

55. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.

56. Βλ. Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, σ. 127.

Οι μυριάδες των προσφύγων, μισόγυμνοι και πειναλέοι, στοιβαζόντανε όπου υπήρχε μια στέγη διαθέσιμη, στα παλάτια των εξόριστων βασιλιάδων, στα προαύλια των εκκλησιών, στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, στα δημόσια κτίρια, στα μισόχτιστα σπίτια. Γυναίκες γεννούσανε, άρρωστοι βογγούσανε και ξεψυχούσανε απάνω στα πεζοδρόμια των πιο κεντρικών δρόμων, μες σε μια ακαθαρσία απερίγραπτη.<sup>57</sup>

Ο άνθρωπος στο δρόμο κάτω από τα βλέμματα όλου του κόσμου, γεννά, υποφέρει, κλαίει, πεθαίνει, στερούμενος κάθε ιδιωτικότητας. Αλλά και στα διάφορα καταλύματα όπου πολλοί μαζί κατοικούν, τίποτα δεν προστατεύει από το περίεργο ή εχθρικό μάτι. Ο άνθρωπος γίνεται θέαμα.<sup>58</sup>

Γέμισαν τα σχολεία προσφυγιά, γέμισαν οι εκκλησίες. Γέμισαν όσα σπίτια βρέθηκαν αδειανά [...] Γέμισαν οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, τα θέατρα, το Ζάππειο, ο Παρνασσός, το Πανεπιστήμιο, το Πολυτεχνείο. Απλώθηκαν σεντόνια και κατσαρόλια γέμισαν τα θεωρεία στο Δημότικό θέατρο —μια οικογένεια σε κάθε θεωρείο— και οι φουφούδες όπου μαγείρευαν οι δυστυχημένες νοικοκυρές μαυρίζουν τους τοίχους με αιθάλη.<sup>59</sup>

Η επίταξη δημοσίων κτιρίων αλλά και ιδιωτικών που δεν κατοικούνται, οι παράδοξες συνθήκες διαβίωσης και συγκατοίκησης καταγράφονται ως ένα γεγονός που προκαλεί κατάπληξη και δυσφορία. Διάθεση κριτικής ενυπάρχει επίσης σ' όλες αυτές τις περιγραφές, που παρουσιάζουν την άθλια κατάσταση των προσφύγων και τα πρώτα μέτρα άμεσης περίθαλψης, που υιοθετήθηκαν από ένα κράτος χωρίς επαρκή υποδομή για να αντιμετωπίσει μια τέτοια έκτακτη ανάγκη μ' όλη την ανάγκη που είχε προκύψει για αντιμετώπιση πολύ λιγότερων βέβαια προσφύγων και κατά την αμέσως προηγούμενη περίο-

57. Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, ό.π., τόμ. Ι, σ. 181-182.

58. Βλ. Β. Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, *Μικρασιατική καταστροφή και ελληνική κοινωνία*, τόμος ένατος, Αθήνα, 1992, σ. 70, για την αντίδραση της κοινής γνώμης στο γεγονός ανθρώπων στο δρόμο και την πρυτάνευση της επιλογής για άμεση και μόνιμη στέγαση των προσφύγων από φόβο «κινδύνων για την ελληνική κοινωνία».

59. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σσ. 249-250.



δο, συνέπεια των βαλκανικών ανακατατάξεων από το 1914 και μετά. Η ντόπια κοινωνία, ο βαθμός της ευαισθησίας της αλλά και η κρατική πρωτοβουλία, το έργο των επιτροπών γίνονται αντικείμενο κριτικής, άλλοτε θετικής, κυρίως αρνητικής, που επιχειρείται να τεκμηριωθεί ανάλογα με τη στάση ή την ιδεολογική τοποθέτηση του εκφέροντος το λόγο. Κοινή διαπίστωση παραμένει πάντως η ανεπάρκεια στην αντιμετώπιση του προβλήματος.

Το Κράτος κάνει ό,τι μπορεί... αυτό που είναι πια το Κράτος επιτέλους, μπροστά σε τούτο τον κατακλυσμό κάνει ό,τι μπορεί. Ο Ερυθρός Σταυρός. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις. Η Εκκλησία. Το κατά δύναμιν ο καθένας. Για τα ναυάγια που έριξε στην πόρτα τους το κύμα της καταστροφής.<sup>60</sup>

Απολογία της κρατικής μέριμνας. Το κράτος, για το μέτρο των δυνατοτήτων του, ανταποκρίνεται. Για τον Πετσάλη, οι ανεπάρκειες δεν οφείλονται σε αδιαφορία ή ολιγωρία αλλά στις περιορισμένες δυνατότητες.

Ο Άγγελος καθόταν στο μουράγιο, ανάμεσα στην πικρή προσφυγιά. Είχαν κατέβει με τον Πετρόπουλο στο λιμάνι. Εκείνος τον άφησε· κατάφερε να χωθεί σε μια επιτροπή που θα φρόντιζε, ένα σωρό τέτοιες επιτροπές είχαν γίνει, άνθρωποι που έτρεχαν πέρα δώθε και φώναζαν σα δαιμονισμένοι και δεν απόσωναν τίποτα.<sup>61</sup>

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, στα σχετικά χωρία από την *Αστροφεγγιά* του, είναι έντονα επικριτικός απέναντι στα πρώτα μέτρα του κράτους και στο έργο των φιλανθρωπικών επιτροπών που συστήθηκαν για την άμεση συνδρομή των προσφύγων.<sup>62</sup> Καταγγέλλει δυσλειτουργίες, ανεπάρκειες, την ταπεινωτική για τους πρόσφυγες διαδικασία, που τους μετατρέπει σε επαίτες, την ευκαιρία προς κερδοσκοπία των ενεχομένων, την αναλγησία και την κοσμικότητα των κυριών που ανέλαβαν αυτές τις υπηρεσίες.<sup>63</sup>

60. *Αυτόθι*, σ. 249.

61. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σσ. 153-154.

62. Βλ. και Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί*, ό.π., σσ. 125-127.

63. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σσ. 154-155.

Στην πεζογραφία καταγράφεται επίσης η κοινωνική αναταραχή και ο αιωρούμενος φόβος για τον κίνδυνο που εγκυμονούσε για την ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου η κατάσταση που ακολουθεί την κατάρρευση του μετώπου της Μικρασίας και την έλευση των εξαθλιωμένων μαζών των προσφύγων.<sup>64</sup>

Η Αθήνα βρομούσε ολούθε την αρρώστια, την πείνα, τη φανταρίλα, το μπαρούτι. Ο λαός τα είχε χάσει, δεν ήξερε πια τι του γινόταν και πάλευε ορμέφυτα μονάχα για ψωμί και νερό.<sup>65</sup>

Και άλλου:

Στους δρόμους είταν ένας αέρας στρατιωτικής ήττας και οικονομικής καταστροφής. Παντού είτανε περιπολίες με εφ'όπλου λόγχη, θωρακισμένα αυτοκίνητα, πλήθη άπλυτα και χωρίς δουλειά και γυναίκες που παρακαλούσαν ή πουλούσαν μικρά πολύτιμα πράματα τυλιγμένα σε μαντήλια. Όλοι περίμεναν κάτι, κανείς δεν ήξερε τι.<sup>66</sup>

Τα σχετικά χωρία αναδεικνύουν επίσης την αίσθηση μιας κοινωνία σε αναμονή. Παρουσιάζουν ντόπιους και πρόσφυγες να περιμένουν να δοθεί μια λύση. Άλλωστε, στο μέτρο που οι περισσότερες από αυτές τις περιγραφές φαίνεται να τοποθετούνται στο φθινόπωρο του 1922, αφού παρουσιάζουν κυρίως την άφιξη των πρώτων, υπό διωγμό, προσφύγων από τη Μικρά Ασία, η αναμονή και η αβεβαιότητα που εμφαιτικά αποδίδονται από τους πεζογράφους ανταποκρίνονται στην «πραγματική» αβεβαιότητα της περιόδου. «Η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης δεν έχει ακόμα συγκληθεί. Κανείς δεν μπορεί να προβλέψει ποιο πνεύμα θα επικρατήσει στη Συνδιάσκεψη και ποιες αποφάσεις θα ληφθούν [...] Μέσα σ' αυτή τη γενική αβεβαιότητα, οι πρόσφυγες υιοθετούν κι αυτοί την αντίληψη του «προσωρινού» [...] οι περισσότεροι είναι πεισμένοι ότι θα γυρίσουν στη γη και

64. Βλ. Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 128.

65. Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, ό.π., σ. 182.

66. Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ. 166.



στις εστίες τους [...] Από τη μεριά του το κράτος δεν έχει λόγο να μην καλλιεργεί το μύθο του προσωρινού»: <sup>67</sup> «πρόσμεναν γιατί δεν τους απόμενε παρά η προσμονή —αυτή η αγωνία η ατελεύτητη» <sup>68</sup> Κυρίως είναι οι πρόσφυγες που περιμένουν, συνοψίζοντας τις προσδοκίες τους, λίγο αργότερα, στις επαγγελίες του προγράμματος της Αποκατάστασης; «και καρτερούσαν, σα να τους παρηγορούσε κι όλας η μαγεία της λέξης: αποκατάστασις». <sup>69</sup> Η απόδοση της μορφής τους και, αναγωγικά, της κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει, επιτυγχάνεται μέσα από την απόδοση της εμφάνισής τους: το πρόσωπο, το σώμα, τα ρούχα γίνονται τα τεκμήρια της κατάστασης, όχι μόνο της ένδειας αλλά και της αλλοτρίωσής τους.

Το πλήθος των προσφύγων είναι «γδυμνό και ξετραχηλισμένο. Βρόμικο κι αναμάλλιαρο». <sup>70</sup> Στερημένοι και των ρούχων, ένα ακόμα δείγμα χαμένης αξιοπρέπειας. Γυμνοί, ρακένδυτοι, γυναίκες με ρούχα αντρικά, άντρες με ρούχα γυναικεία, τσουβάλια ίσα να καλυφθεί η γύμνια. Και τα ρούχα, ή μάλλον η έλλειψή τους ή έστω το αταίριαστο αυτών των ρούχων τονίζουν όλα αυτά την απώλεια κάθε προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας.

Η περιγραφή των μορφών τους, και μέσα από αυτές η ίδια η ανθρώπινη οδύνη αποδίδεται με τους ίδιους σταθερούς τρόπους από το σύνολο των πεζογράφων: μάτια «κόκκινα», <sup>71</sup> «κοκκαλωμένες ματιές απόκοσμων όντων», «σε τραβά το ακίνητο, στεγνό βάθος των ματιών τους.» <sup>72</sup> «Πρόσωπο αλλιωτεμένο, με τα μάτια θολά, με τα χείλη παγωμένα σε σπασμό φρίκης», <sup>73</sup> «δόντια σφιχτά κλειδωμένα». <sup>74</sup> Διαφέρουν από τους άλλους ανθρώπους, και «όποιος αντικρυστεί μ' αυτό το κόσμο, δε μοιάζει πια κι ο ίδιος με τον εαυτό του». <sup>75</sup>

67. Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 128.

68. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 154.

69. Γ. Δέλλιος, *Οικογένεια*, ό.π., σ. 139.

70. Μ. Αξιώτη, *Εικοστός αιώνας*, ό.π., σ. 17.

71. Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 30.

72. Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 141.

73. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

74. Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 30.

75. Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 141.

Μέρος της εικόνας είναι και τα αντικείμενα που κουβαλούν μαζί τους, όσοι κουβαλούν· γίνονται κι αυτά δείγμα της απόλυτης ένδειάς τους: «τα πράγματά τους, τα κακόμοιρα, τα άθλια πραγματάκια».<sup>76</sup> Τα αντικείμενα ακολουθούν την τύχη των κατόχων τους. Σώθηκαν μέσα στο πανικό για να αποτελέσουν στο νέο πλαίσιο τα αναμνηστικά των αναφορών, προσωπικών και κοινωνικών. Περισσότερο όμως, η έλλειψή τους ή η αξιοθρήνητη κατάστασή τους, τόσο ως προϊόντων μόχθου και σημείων κοινωνικής ταυτότητας, όσο και ως τεκμηρίων της παλιάς κατάστασης, ως ενθυμμάτων, δείχνει κι αυτή την αποστέρηση των ανθρώπων από καθετί που ανακαλεί και σημαίνει το παρελθόν. Συχνά οι πρόσφυγες έχουν μεταφέρει μαζί τους λίγο χώμα από την πατρίδα.<sup>77</sup> Αγωνιώδεις προσπάθειες για σύσταση συνεχειών στο νέο τόπο που θα κινητοποιούν τη μνήμη, που θα δημιουργούν οικειότητα, που θα αποτελούν συνέχεια. Τα αντικείμενα που μεταφέρουν μαζί τους, κάποτε το ίδιο το μέσο που τους μεταφέρει<sup>78</sup> δίνει ένα μέτρο του μεγέθους της ανατροπής, μια σύγκριση με ένα παρελθόν ολωσδιόλου διαφορετικό, που τ' απομεινάρια του κάνουν πιο τραγική την εικόνα της συμφοράς. Ανακαλούν τις ισορροπίες ενός κόσμου που μόλις μέρες πριν ίσχυε ως πλαίσιο ζωής αυτών των ανθρώπων.

Η πρώτη μας νύχτα εδώ, συλλογίστηκε και δεν ένωσε καμιά συγκίνηση. Μήτε λύπη μήτε χαρά. Όλα της τα αισθήματα είχαν εξαντληθεί. Η ψυχή της άδειαζε όπως αδειάζει ένα σακούλι γεμάτο ζάχαρη. Τίποτα δεν της έμεινε. Η αγωνία, η λύπη, ο φόβος είχανε ξεδευτεί εκεί πριν έρθουνε. Τώρα πια δεν την έμελε για τίποτα. Θα ζούσανε βασανισμένα, ίσως φτωχικά. Μα τι σημαίνει το πώς θα ζούσανε! Είχανε φύγει. Εκείνο ήταν το παν.<sup>79</sup>

Ο φορέας του λόγου για πρώτη φορά είναι πρόσφυγας, που επιχειρεί τον πρώτο, στοιχειώδη απολογισμό. Τα συναισθήματα έχουν ήδη «κατα-

76. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 248.

77. Η. Βενέζης, *Αιολική γη*, ό.π., σσ. 308-309.

78. Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 31.

79. Τ. Σταύρου, *Οι πρώτες ρίζες*, ό.π., σ. 13.



ναλωθεί» στις τραγικές συνθήκες που έζησαν εκεί. Μόνο ίσως η ανακούφιση για την επιβίωση, για τη σωτηρία.

Σ' αυτές τις πρώτες εικόνες της άφιξης, η πεζογραφία φέρνει τις δυο ομάδες (πρόσφυγες-ντόπιους) τη μια απέναντι στην άλλη, αναδεικνύοντας ζητήματα που αφορούν τόσο στο παρελθόν όσο και στη συνύπαρξή τους στο μέλλον· οι συγγραφείς μεριμνούν από την πρώτη στιγμή για τις σχέσεις των δυο ομάδων, παρουσιάζοντάς τες να μοιράζονται αμοιβαία την αμηχανία και τον θρήνο.

Είναι οι πρόσφυγες, λέει στην πιο μεγάλη αδελφή. Είναι οι Έλληνες της Μικράς Ασίας. Είναι η προσφυγιά. (Ίσως για πρώτη φορά να προφερόταν ετούτη η λέξη). Φεύγουν τον Τούρκο, τις σφαγές, τις αρπαγές, τη σκλαβιά! Τους κυνηγάει ο Τούρκος! Τους έδιωξε ο Τούρκος! Έρχονται να σωθούν! Πού αλλού να πάνε;<sup>80</sup>

Οι ντόπιοι μοιάζουν μόλις τότε να συνειδητοποιούν τι σημαίνει πρόσφυγας.

Ένα μουρμουρητό βούιζε ανάμεσα στο πλήθος που περίμενε:

— Οι πρόσφυγοι... Οι πρόσφυγοι...

Ο λόγος γύριζε από στόμα σε στόμα, καθένας τον έλεγε στον άλλο για να τον ακούσει ο ίδιος.<sup>81</sup>

Αλλά και οι ίδιοι οι Μικρασιάτες μόλις τότε αναγνωρίζουν, στις αντιδράσεις των ντόπιων, τους εαυτούς τους ως «πρόσφυγες». Ακόμη περισσότερο, ντόπιοι και νεοφερμένοι αλληλοαναγνωρίζονται. Στη διαδικασία αυτή επαναπροσδιορίζονται και οι δυο ομάδες. Αυτοί είναι οι πρόσφυγες κι εκείνοι είναι οι ντόπιοι· οικείοι αλλά ταυτόχρονα ξένοι.

Η πεζογραφία μάς παρέχει εικόνες που αναδεικνύουν αυτή ακριβώς την αντίφαση. Από τη μια η ανθρώπινη συγκίνηση, συμμετοχή και πρόθυμη συμπάρασταση στη συμφορά του συνανθρώπου σε συνδυασμό με το

80. Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 244.

81. Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 30.

«εθνικό», αδελφικό χρέος, από την άλλη η απέχθεια, ο φόβος, η αδιαφορία, ο ανταγωνισμός, η αναγνώριση του σφετεριστή στο πρόσωπο του πρόσφυγα.

«Πού αλλού να πάνε;» Ερώτημα που υποκρύπτει το αυτονόητο αλλά και τον καταναγκασμό της επιλογής και γι' αυτούς που έρχονται και γι' αυτούς που τους δέχονται. «Βουβοί έστεκαν οι ντόπιοι. Βουβοί κι αυτοί που ήρθανε»<sup>82</sup>

Η πρώτη εκδήλωση των ντόπιων στο θέαμα που αντικρύζουν είναι η έκπληξη ανάμεικτη με περιέργεια. Μένουν σιωπηροί και άναυδοι στη θέα αυτών των ανιθρώπων μη μπορώντας να συνειδητοποιήσουν την έκταση του συμβάντος.

Τους συνόδευε ένα κύμα από αλλόκοτα συναισθήματα: Ένα είδος συμπόνοιας ανακατεμένης με περιέργεια. Για τους πολλούς ήταν θέαμα θλιβερό το θέαμα της μετακίνησης πληθυσμού, κι όχι ένα γεγονός με δραματική σημασία και τις συνέπειες που έχει το ξερίζωμα από τις εστίες.<sup>83</sup>

Αλλού, η συγκίνηση, η συμπόνοια είναι οι κυρίαρχες αντιδράσεις. Γίνονται προθυμία για συμπαράσταση. Μια εντυπωσιακή σκηνή αδελφότητας έχουμε στο μυθιστόρημα του Θέμου Κορνάρου, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*. Με τρένο φτάνουν από τη Μικρά Ασία οι πρόσφυγες σε μια κωμόπολη της Μακεδονίας, προετοιμασμένη να τους υποδεχτεί ένα τρένο που μπαίνει στο σταθμό αγκομαχώντας εντυπωσιάζοντας το παιδί-αφηγητή πως «έτσι θα κλαίνε τα τραίνα».<sup>84</sup>

Ξεπερνώντας την έκπληξη, οι ντόπιοι παρέχουν στους πρόσφυγες τις πρώτες περιποιήσεις. Η σκηνή κλείνει με μια γενναιόδωρη εκδήλωση αγάπης από τα κορίτσια του χωριού προς τις συνομήλικες προσφυγοπούλες, κίνηση που απελευθερώνει και τους μεν και τους δε να εκφράσουν με δάκρυα τη συγκίνηση. Κι ο αφηγητής, φορέας του λόγου του συγγραφέα,

82. Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 140.

83. Γ. Δέλλιος, *Οικογένεια*, ό.π., σ. 139.

84. Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σσ. 140-145.



συγκρίνοντας με την καχυποψία και απροθυμία με την οποία είχε αντιμετωπιστεί προηγουμένως η αναμενόμενη άφιξη των προσφύγων και οι επιπτώσεις της στη ζωή των ντόπιων, παρατηρεί: «Πρώτη φορά που βλέπω την καρδιά του πλήθους να κάνει τέτοια έφοδο και να συντρίβει κάθε κακής προπαγάνδας τα τείχη ανάμεσα σ' άνθρωπο κι άνθρωπο». <sup>85</sup> Για τον Κορνάρο, μοιάζει να είναι περισσότερο εκδήλωση ανθρωπιάς απέναντι στον κακοποιημένο συνάνθρωπο, καθ' υπέρβαση των προκαταλήψεων. Για τον Μυριβήλη όμως η συνδρομή των ντόπιων θα υπαγορευτεί από την επιταγή του εθνικού χρέους· οι πάσχοντες είναι εθνικοί αδελφοί και οφείλουν να τους συντρέξουν. <sup>86</sup>

Εξάλλου, και εδώ και αλλού, το πένθος της μιας ομάδας προβάλλεται να συνδέεται με το πένθος της άλλης. Και οι δυο πλευρές του Αιγαίου είχαν τις απώλειές τους και τη συμμετοχή τους στη συμφορά. Οι μεν ξεριζώθηκαν, οι δε έχουν πληρώσει το δικό τους φόρο αίματος με τη θυσία των παιδιών τους στρατιωτών στη Μικρά Ασία. Το πένθος τους ενώνει. Σε απόσπασμα από την Αστροφεγγιά του Παναγιωτόπουλου, πρόσφυγες και ντοπιοι παρουσιάζονται κατά τη σκηνή της συνάντησής τους, να προσπαθούν με την ίδια απόγνωση να αναγνωρίσουν δικούς, για τους πρώτους, χαμένους την ώρα της φυγής, για τους δεύτερους, στρατιώτες που δεν γύρισαν ακόμα από το μέτωπο. Οι νεκροί της Μικρασίας, άμαχοι και στρατιώτες, κι οι χαμένοι στην αιχμαλωσία τους ενώνουν με την απουσία τους. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας υπερβαίνει τη μεταξύ τους διαφορά, τον καταλογισμό ευθυνών από τους μεν στους δε, εξιλεώνει ίσως τους πιο υπεύθυνους Ελλαδίτες, αναφερόμενος και στο δικό τους κόστος από την άτυχη επιχείρηση. <sup>87</sup>

Στο ίδιο απόσπασμα, η βουδή κατηγορία των προσφύγων ότι οι ντόπιοι προκάλεσαν την ανατροπή στη ζωή τους (αργότερα θα εκφραστεί ευθαρσώς σε εκατέρωθεν εκτοξευόμενες κατηγορίες κατά τη συγκατοίκηση των δυο ομάδων) αποκτά έκφραση: «Και αυτοί που έρχονταν ρωτούσαν: “Σε

85. *Αυτόθι*, σ. 145.

86. Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 33.

87. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.

τι σας φταίξαμε;» Κι οι άλλοι το συλλογιούνταν αυτό το φταίξιμο και πάσχιζαν να βρουν το φταίχτη». <sup>88</sup>

Κοινή παρουσιάζεται η αναζήτηση των ευθυνών σε παράγοντες έξω και από τις δυο ομάδες. <sup>89</sup> Στην υποθετική συνομιλία ανάμεσά τους δαφάινεται το άγχος για το μέλλον. Η συνειδητοποίηση της κατάστασης οδηγεί στο αγωνιώδες ερώτημα των μεν: «τι θ' απογίνουμε» και στην απάντηση-ερώτηση των δε: «τι θα τους κάνουμε;» <sup>90</sup> Δεν λείπει όμως και η καταγραφή από την πρώτη στιγμή του ανταγωνισμού και της αναληψίας, ακόμα και απέχθειας των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες:

Πρέπει να πάω στον Άγιο Φίλιππα, να ιδώ την πρόχειρη εγκατάσταση. Εκεί βρισκόταν κάποιο ρημάδι, μια τετράγωνη αποθήκη, με σπασμένα τζάμια, με χαλασμένη σκεπή, χωρίς πόρτες, ένα γούπατο όπου θάχαν στοιβάξει ίσαμε διακόσιους ανθρώπους. Ο Άγγελος φρένιασε.

—Αυτό δεν είναι σωστό, είναι ασπλαχνιά, παρατήρησε.

—Και τι θέλεις να γίνει; του αποκρίθηκε ο Πετρόπουλος. Μπορεί να φύγει ο άλλος από το σπίτι του και να τ' αφήσει σε δαύτους; Άφησε που βρωμάνε όλοι, που είναι άρρωστοι, που δεν έχουν πεντάρα. Ενάμιση εκατομμύριο άνθρωποι. Τι να σου κάνει κι αυτός ο τόπος! Εμείς δεν είχαμε να θρέψουμε το στρατό μας, όχι που μας φορτώθηκαν όλοι τούτοι. Οι επιτροπές ξεθεώνονται. Δεν έμεινε σχολειό, δεν έμεινε παράγκα, δεν έμεινε τσαντήρι αμεταχείριστο. Στα θέατρα, στους κινηματογράφους, στις εκκλησιές, στα καφενεία —σ' όλη την Ελλάδα, παντού! Κ' ένας κόσμος! Ο Θεός να σε φυλάει από δαύτους!

—Μα εμείς τους φέραμε! είπε ο Άγγελος. Εμείς τους ξεσπιτώσαμε, εμείς τους ορφανέψαμε, τι θέλεις να κάμουν;

—Να μείνουν στον τόπο τους!

—Ποιο τόπο τους μολογάς; Ο τόπος τους είναι στάχτη και κούρβουλο. Το Αιγαίο κοκκίνησε. Τα ψάρια του δεν προφταίνουν να τρώνε ανθρώπους!

88. Αυτόθι.

89. Αναφορά στη γενική αγανάκτηση για τα γεγονότα στη Μικρά Ασία και στην αναζήτηση ενόχων, κλίμα που οδήγησε στη μέσα σε δυο μήνες καταδίκη σε θάνατο και εκτέλεση των έξι πρωτατίων. Βλ. και Ι. Γιαννουλόπουλος, «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης», στο *Ι.Ε.Ε.*, τόμ. ΙΕ', σσ. 255-259.

90. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.



—Τι τα θέλεις τώρα, καημένε Άγγελε! Ό,τι μπορεί να γίνει θα γίνει. Έρανοι, επιτροπές, εμβάσματα από την Αμερική, σχέδια για συνοικισμούς... Όλα γίνονται. Τους είδες στον Πειραιά. Καλύτερα από δω πέρα, έχουν κάποια σκεπή επιτέλους.<sup>91</sup>

Ο συγγραφέας καταγγέλει τη στάση της ντόπιας κοινωνίας. Στο παράθεμα βρίσκουμε στοιχεία που φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι ντόπιοι είδαν την κατάκλυση της πόλης τους από τους πρόσφυγες. Πράγματι, και η εργατική τάξη στις φτωχές συνοικίες θα φοβηθεί τις μεταδοτικές ασθένειες, το μοίρασμα του λιγοστού πόσιμου νερού και άλλα προβλήματα που οφείλονταν στην ελλιπή υποδομή, και οι αστοί θα νιώσουν το δικό τους φόβο για τις ιδιοκτησίες τους και αγανάκτηση για την εικόνα των κτιρίων της πρωτεύουσας που επιτάχτηκαν για τους πρόσφυγες.<sup>92</sup>

Κάπως έτσι ζωντανεύει η άφιξη των προσφύγων στις σελίδες των αφηγημάτων που μελετήσαμε. Από δω και πέρα οι πρόσφυγες —τώρα είναι πλέον «οι πρόσφυγες»— θα περάσουν στη διαδικασία της προσαρμογής και συγκρότησης της νέας τους ταυτότητας. Συνειδητοποιούν το συμβάν, προσδιορίζονται απέναντι στον καινούργιο «εαυτό» και τον καινούργιο «άλλο» κι αρχίζουν να αποκτούν ένα ένα τα γνωρίσματα της νέας τους ταυτότητας —του «πρόσφυγα». Κάπως έτσι η «Μικρασία» αναπαρίσταται να φτάνει στην Ελλάδα, «ξεστηθιασμένη», «ξεσπιτωμένη», «ξεμαλλιασμένη», «θεόφτωχη»,<sup>93</sup> και να γίνεται «προσφυγιά».

Συνοψίζοντας, μπορούμε να εστιάσουμε σε δύο κρίσιμα ζητήματα: πρώτον, την παρουσίαση των νεοαφιχθέντων προσφύγων ως μιας άμορφης, αδιαφοροποίητης μάζας ανθρώπων που έχουν απωλέσει οτιδήποτε τους διέκρινε στο παρελθόν, στην τοποθέτησή τους στην οθωμανική κοινωνία. Αυτή η επιλογή ανταποκρίνεται προφανώς στην πρόθεση ανάδειξης της

91. Αυτόθι, σ. 157.

92. Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί*, ό.π., σσ. 124, 129-130. κ.α.

93. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.



κατάστασης αυτών των ανθρώπων ως κοινής για όλους μοίρας και εξαιρετικά τραγικής, που τους ισοπεδώνει· οι οριακές καταστάσεις συχνά βρίσκουν έκφραση στην τέχνη με τη μη-έκφρασή τους, με το «σθήσιμο» των χαρακτηριστικών των πρωταγωνιστών· υλοποιεί επίσης μια βασική ιδέα απώλειας κάθε ταυτότητας έξω από μια δεδομένη κοινωνική οριοθέτηση· ίσως όμως και να αποτελεί την προβολή των όρων της ενσωμάτωσής τους στην Ελλάδα, αυτών της απόλυτης στέρησης. Ίσως ακόμα αποδίδεται η αρχική, επιφανειακή μονάχα εντύπωση περί «ενιαίου συνόλου αναξιοπαθούντων»<sup>94</sup> που αποτελούσαν οι προσφύγες. Στην πραγματικότητα όμως η κοινωνική ένταξη των προσφύγων θα συντελεστεί, τόσο ως αποτέλεσμα των δικών τους προθέσεων και δυνατοτήτων όσο και ως κρατική πολιτική στη βάση των θέσεων που κατείχαν και των ρόλων που εκπλήρωναν πριν την Καταστροφή.<sup>95</sup> Περισσότερο όμως, η εικόνα της άμορφης μάζας, που αντιστοιχεί στην απώλεια κάθε ταυτότητας και στην απόλυτη ένδεια και απελπισία, καθίσταται η εικόνα του φόβου με τον οποίο αντιμετωπίζει η ελληνική κοινωνία την έλευση των προσφύγων. Το άμορφο πλήθος μορφοποιεί την απειλή που οι ντόπιοι αισθάνονται από τη νέα κατάσταση.

Δεύτερον, την πρόθεση των συγγραφέων<sup>96</sup> να καταστήσουν τους πρό-

94. Βλ. και Β. Γκιζελή, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», στο *Μικρασιατική καταστροφή και ελληνική κοινωνία*, Δελτίο Κ.Μ.Σ., Αθήνα, 9(1992), σσ. 73 και 71 αντίστοιχα: «Οι Έλληνες πρόσφυγες συνολικά ήταν μόνο στην επιφάνεια μια ομοιογενής, προλεταριοποιημένη μάζα. Μέσα της η μάζα αυτή έφερε τα σπέρματα της αναδόμησής της, που με την ευνοϊκή ευκαιρία της αναπτυσσόμενης κοινωνίας και με την κρατική πολιτική βρήκε διέξοδο για να πραγματοποιηθεί.» Για παράδειγμα ως προς τη στεγαστική πολιτική: «Οι πρόσφυγες δεν αντιμετωπίζονται ως ένα ενιαίο σύνολο αναξιοπαθούντων [...] Επρόκειτο στ' αλήθεια για μια στεγαστική πολιτική αναδόμησης και διατήρησης κατά το δυνατόν, των προγενέστερων κοινωνικών δομών».

95. Αυτόθι.

96. Το συμπέρασμα προκύπτει για την πλειοψηφία των εν λόγω συγγραφέων. Κάποιοι διαφοροποιούνται. Για παράδειγμα, κάπως «αντιπροσφυγική» είναι η διάθεση του Α. Τραυλαντώνη στις αναφορές του, αλλά ο Τραυλαντώνης δεν ανήκει ασφαλώς στη γενιά του Τριάντα ούτε μοιράζεται τις ίδιες ιδεολογικές αναζητήσεις με τους υπόλοιπους. Και η περίπτωση του Θ. Κορνάρου είναι ιδιαίτερη, καθώς στις σχετικές σελίδες που αφορούν την



σφυγες και το δράμα τους αντικείμενο μέγιστης συμπάθειας και μέριμνας για τη γηγενή κοινωνία, να προκαλέσουν την ποικίλη περίθαλψη και καλή μεταχείρισή τους ως «ανθρωπιστικό», «κοινωνικό» και «εθνικό» χρέος. Αυτό το επιχειρούν με την προβολή της συγγένειας των δυο ομάδων (το ότι δηλαδή οι πρόσφυγες είναι για τους γηγενείς αδελφοί σε έσχατη δοκιμασία), με την εξισορρόπηση των αμοιβαίων αιτιάσεων για την κατάληξη των γεγονότων στη Μικρασία και τον ισοσκελισμό του κόστους που καλούνται και οι μεν και οι δε να πληρώσουν, με την καταγγελία των κακών συμπεριφορών των ντόπιων ή της ελλιπούς κρατικής μέριμνας ή κάποτε δικαιολογώντας τέτοια φαινόμενα με διάθεση συμφιλιωτική και κατευναστική. Με άλλα λόγια διαβλέπουμε μια «εξομαλυντική» λειτουργία της λογοτεχνίας που απαντά στην έκρυθμη κατάσταση της περιόδου μετά την Καταστροφή (κατάσταση που θα διαρκέσει επί μακρόν), τη δημιουργία προϋποθέσεων για την προσέγγιση και ομογενοποίηση των δυο ομάδων, μέσω της εμπέδωσης μιας νέας εθνικής συνείδησης μέσα στο πνεύμα της εθνικής ολοκλήρωσης, σύμφωνα με τις βενιζελικές προοπτικές, όπως διαμορφώθηκαν μετά τη χρεωκοπία της Μεγάλης Ιδέας και την έλευση των προσφύγων εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους.<sup>97</sup>

άφιξη των προσφύγων, ο συγγραφέας έχει κυριότατη μέριμνα την καταγγελία του πολέμου και των συνεπειών του και ταυτόχρονα την προβολή της αγάπης και της συμπόνιας ως ύψιστων ηθικών αξιών μέσα σε πνεύμα ανθρωπισμού και πολιτικού μισιοναρισμού.

97. Βλ. και Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Διχασμός ως κρίση της εθνικής ολοκλήρωσης», στο Γ. Δ. Τσαούση (επιμ.) *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία, 1983, σσ. 69-80.